

Orta əsr türkcə elmi əsərlərdə mənsubiyyət kateqoriyası

Şəbnəm Həsənli-Qəribova

Filologiya elmləri doktoru

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: shabnam.hasanli@yahoo.com

Annötasiya. Dilin qrammatik quruluşu müəyyən kateqoriyalar əsasında formalaşır. Bu kateqoriyalar insanın materiyaya münasibətdəki ümumiləşdirmə, komplektləşdirmə xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Mənsubiyyət kateqoriyası insanın materiyadakı varlıq və predmetlərə münasibətdə mövqeyini, mənsubluğunu ifadə edir. XIII-XVI əsr türkcə elmi əsərlərdə mənsubiyyət kateqoriyasının ifadə imkanları ümumilikdə eynilik təşkil etsə də, müxtəlif regionlardakı əlyazmalarda qrafik fərqliliklər özünü göstərir. Şəkilçilərin hansı məqamda dodaq, hansı məqamda damaq ahənginə uyaraq artırıldığı, nümunələrdən görüldüyü kimi, müəyyən nizama malik deyildir. XIII-XVI əsrlərdə yazılmış dilçilik əsərlərində mənsubiyyət kateqoriyası haqqında geniş nəzəri məlumatlar demək olar ki, yoxdur. Hətta bəzi məqamlarda mənsubiyyət şəkilçisi yiyəlik hal və xəbərlilik şəkilçiləri ilə qarışdırılmışdır. Məqalədə bütün bu mübahisəli məsələlər araşdırılmış, Osmanlı türkcəsində, Məmlük qırçaqcası və çağatayca yazılmış əsərlərdən verilən nümunələrlə nəzəri faktlar əsaslandırılmışdır.

Açar sözlər: mənsubiyyət kateqoriyası, türk dilləri, kateqoriya, elmi üslub, orta əsrlər

Məqalə tarixəsi: göndərilib – 02.05.2023; qəbul edilib – 30.05.2023

The possessive category in medieval Turkic scientific works

Shabnam Hasanli-Garibova

Doctor of Philological Sciences

Institute of Linguistics named after Nasimi of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: shabnam.hasanli@yahoo.com

Abstract. The grammatical structure of the language is formed based on certain categories. These categories are related to a person's generalization and assembling characteristics about the matter. The possessive category expresses the position and affiliation of a person about entities and objects in the matter. Although the expressive possibilities of the possessive category in the Turkic scientific works of the 13th-16th centuries are generally the same, graphic differences are evident in the manuscripts of different regions. As can be seen from the examples, there is no definite order in which the figures are increased according to the lip and palate harmony at which point. In the linguistic works written in the XIII-XVI centuries, there is almost no extensive theoretical information about the possessive category. Even in some cases, the possessive suffix is mixed with the possessive case and predicative suffixes. The article examines all these controversial issues and substantiates theoretical facts with examples from works written in Ottoman Turkish, Mamluk Kipchak, and Chagatai languages.

Keywords: possessive category, Turkic languages, category, scientific style, medieval period

Article history: received – 02.05.2023; accepted – 30.05.2023

Giriş / Introduction

Hər bir dilin qrammatik strukturu onu spesifikləşdirir. Bu struktur isə dil daşıyıcısının dilə və nitqə yanaşmasının təzahürüdür. Qrammatik struktura daxil olan morfoloji və sintaktik qatın mövcud qaydaları, əslində, dil daşıyıcılarının materiyaya yanaşmasındakı uzunmüddətli təcrübənin nəticəsidir. İdraki-təfəkkür kateqoriya-

larının dildə təzahürü olan qrammatik kateqoriyalar da dil vahidlərinin uzunmüddətli birgə fəaliyyət sırasında bənzər əlamətlər üzrə birləşməsi nəticəsində meydana çıxır. Qrammatik kateqoriyaların formalaşması və sabitləşməsi, eyni zamanda dilin davamlı inkişafının müddətini də özündə əks etdirir.

Əsas hissə / Main Part

Ümumi qrammatik kateqoriyalardan biri də əsasən ismə bağlı olan, bütün qrammatik strukturun təşkilində vacib rol oynayan mənsubiyyət kateqoriyasıdır. “İki söz arasında mənsubluq, aidiyyətlik, sahiblik kimi münasibətləri ifadə edən mənsubiyyət kateqoriyası sahib şəxslə mənsub əşya və ya subyektlə obyekt arasındakı atributiv əlaqəni bildirir” [15, s.189]. Mənsubluq insan təfəkküründə formalaşan ilk anlayışlardan biri kimi dildə də öz təzahürünü tapır. İnsanın ətraf mühitə münasibəti çərçivəsində formalaşan mənsubluq və yiyəlik anlayışının təfəkkürdə ifadəsi bənzər prinsiplər əsasında reallaşsa da, dil sferasında təzahürü fərqli şəkildə realizə olunur. Təfəkkürdə eyni münasibət çərçivəsində formalaşan bu anlayışın dildə təzahürü vahid yanaşmaya uyğun gəlmir. Hər bir dilin bu anlayışa yanaşması fərqli olduğu üçün dildəki ifadə vasitələri də spesifik olur. Türk dillərində mənsubiyyət anlayışı haqqında ilk yazılı abidələrdən günümüzdə qədər əldə etdiyimiz məlumatlar göstərir ki, kateqoriya şəklində bu anlayışın dildə sabitləşməsi daha qədim dövrlərdə baş vermişdir. F.Cəlilov bu şəkildərin arxetiplərini belə müəyyən etmişdi: “Pratürkdən əvvəlki mərhələnin arxetipləri bu şəkildədir: birinci şəxsin təki ba/ be, cəmi bi, işarə variantı bu; II şəxsin təki sa/ se, cəmi si, işarə variantı şu. III şəxsin təki qo/o; Pratürkdəki sonrakı mərhələnin arxetipləri: I şəxsin təki ban/ben, cəmi biz/bir, işarə variantı bun/bul; II şəxsin təki san/sen, cəmi siz/sir, işarə variantı sun/ sul; III şəxsin təki qol/ ol, cəmi qolar/olar” [4, s.157].

XIII-XVI əsrlərdə yazılmış türkcə elmi əsərlərdə ifadə göstəriciləri dəyişməz olan mənsubiyyət kateqoriyası, əsasən, morfoloji, morfoloji-sintaktik və sintaktik üsulla, yəni mənsubiyyət şəkildəsinin əlavə edilməsi və söz birləşmələri şəklində ifadə edilmişdir. Məsələn:

“Söz gevheridür ki, rütbesining
Şerhidür əhli- nitq aciz” [11, B3a16]

“Bu mənim ardım, arqam, ol mənim tayancım” [17, s.130-4]; “fulanning bənesi ke-silməs bizdin, fulanning baxışı peyvəstə bolur bizgə, tüştü yüzün” [17, s.35-5]; “Bir yanğa evürdilər başların, egdilər başlarını” [17, s.107-7]. Göründüyü kimi, cümlə daxilində bəzən sözlərin sonuna şəkildə artırmaqla, bəzən də şəxs əvəzliyi ilə birlikdə birləşmə şəklində mənsubiyyət anlayışı ifadə edilmişdir. Lakin XIV əsrə aid “Əd-dürrətül-müdiyyə” əsərində İshaq bin Murad mənsubiyyət kateqoriyasının ancaq morfoloji üsulla əmələ gəlməsi haqqında izah vermişdir: “Və iza eredte n yuzifə şeyən min zəlikə ilə nəfsikə fecal axiril-kəlimate mimən sakinətən, misalühü başım-باشم, gözüm - كُرْمُ, atum - آتْمُ, qardaşum - قَرْدَشْمُ - “Əgər hər hansı bir şeyi özünə mənsub edirsən, sözlərin sonunu sükunlu mim etməlisən” [7, 5a]. Müəllif söz sonuna sükunlu mim artırıldığını yazsa da, verdiyi bütün nümunələrdə “mim”-dən əvvəlki hərflərin üstündə ötrə işarəsi qoyulmuşdur. Bu isə dövrün Anadolu türkcəsində şəkildənin dodaqlanan variantının işlək olduğunu göstərir. A.Gökçə əski Anadolu türkcəsində geniş yayılmış bu faktı dodaq samitləri ilə əlaqələndirir: “Əski Anadolu türkcəsində dodaq

samitlərinin təsiri ilə dodaqlanan şəkilçilərdən biri də I şəxsin mənsubiyyətin tək və cəm şəkilçiləridir: açlığım, adım, ağzım, elüm, anamuz, aramız, başumuz, odumuz, sinümüz, üstümüz, yoldaşumuz vb.” [5, s.999]. XIV-XVI əsrlər Anadolu mühitində yazılan digər əsərlərdə də şəkilçinin -um/-üm şəklində aktiv işləndiyini görmək mümkündür: “Pes kendiözümə vacib gördüm ki, ol ulunuñ işaretin yerine getirüm” [2, 2b2. XIV ə.]; “Sergüzeştüm ben daxı zıkr itdügüm, bir dua ile anılmaqdur murad” [14, 4a.14, XVI ə.]; “Yüzden ziyade yara tufenkendaz yoldaşlarım anda şehid olup” [14, 9a.14]. Y.Kartallıoğlu Osmanlı mətnləri əsasında tərtib etdiyi statistikada şəkilçinin dodaq ahənginə uyğunluğunu belə təsvir etmişdir: “XVI əsrdə ərəb hərflili mətnlərdə I şəxsin tək mənsubiyyət şəkilçisi dodaqlanmayan saitlərlə işlənən köklərdən sonra 17%, XVII əsrdə 54% və XVIII əsrdə 95% dodaq ahənginə uyğunlaşır. XVI əsrdəki “Regola”da dodaqlanmayan variantları olan şəkilçi XVII əsrdəki transkripsiyaya edilən mətnlər “Rudimenta” və “Molino”da ahəngə uyğun işlənmişdir. Ərəb hərflili mətnlərdə XVIII əsrin ortalarından dodaq ahənginə uyğun olan şəkilçi transkripsiya edilən mətnlərdə də ahəngə uyğun olaraq yazılmışdır” [9, s.464].

Çağatay türkcəsində isə şəkilçi həm dodaq, həm də damaq ahənginə uyğun olaraq istifadə edilmişdir. Məsələn, Niyazinin “Əl-luğatun-Nəvaiyyə vəl- istişhadatul- çağatıyyə” əsərində mənsubiyyət kateqoriyasının I şəxsinin tək -m, -ım, -im, -um, -üm şəkilçiləri ilə əmələ gəlmiş aydın olur. Məsələn “Ey közüm yaruğlıq istersen” [12, s.795]; “Çaq könglüm xublar köngli ara taptı şikəst” [12, s.796], “Botam dep gah bozlap gah ügürsə [12, s.365]; “Eşqim encüm mitillik aqturdung/ Devletim mihrini uyaqturdung” [12, s.314]; “Gər mənə şahımğa təgürsə Xuday/ Həzrətinə sərgüzəştim aya mən” [12, s.150] və s.

Qıpçaq türkcəsində də çağatay türkcəsində olduğu kimi, şəkilçinin həm -ı/i, həm də -u/ü ilə işlənən variantları olmuşdur. Məsələn, XIV əsrə aid “Əd-dürrətül- müdiyyə” əsərində verilən “kəl mənüm qatımda” (Mənim yanıma gəl) [16, 19b], “Qatımda kəl səni qonaqlar mən” (Yanıma gəl səni qonaq edim.) [16, 20b],

“Sen ardımca yeber” (Ardımca göndər) [16, 22b], “Sən adımı neylərsən” [16, 24a], “Adım Yunustur” [16, 24a] kimi nümunələrdə mənsubiyyət kateqoriyasının dövrün qıpçaqçasında müxtəlif üsullarla yarandığını görmək mümkündür. Şəkilçinin hansı məqamda dodaq, hansı məqamda damaq ahənginə uyaraq artırıldığı, nümunələrdən görüldüyü kimi, müəyyən nizama malik deyildir. Qalın, dodaqlanmayan saitlə işlənən qat və ard sözlərinə şəkilçinin -um və -ım variantları artırılıb və əlyazmada bu damma və kəsre ilə əks olunmuşdur. Məsələn, qatımda- قاطمدا, ardımca- أردمجا. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında da bu hala təsadüf edən F.Parənci damaq və dodaq ahənginin pozulmasını xalq danışığı dilinin xüsusiyyətləri kimi izah edərək yazır ki, mənsubiyyət şəkilçilərindəki “bunun kimi xüsusiyyətlər ilkin təşəkkül dövrünün izləri kimi qiymətləndirilə bilər” [13, s.90-91]. Lakin Orxon-Yenisey abidələrində bu uyuşmanın xarakterik olduğunu nəzərə alsaq, XIII-XVI əsrlərdə ayrı-ayrı türk dillərində, xüsusilə qərbi türk dillərində Anadolu və ona yaxın Məmlük qıpçaqçasında daha çox təsadüf edilən bu halın ilkin təşəkkül izləri, yaxud da danışığı nitqinin təsiri olmadığı üzə çıxır. Deməli, mənsubiyyət kateqoriyasında I şəxsin təkində osmanlıcada dodaqlanmanın müşahidə edilməsinə baxmayaraq, çağatayca və qıpçaqçada şəkilçi həm dodaq, həm də damaq ahənginə uyğunlaşır.

Bu dövrdə yazılmış elmi əsərlərdə ikinci şəxsin təkii sağırnunla ifadə edilmişdir. İ.Murad bu barədə yazır: “Və in izaftə zəlİKə ilə-l müntəxabı- fəc` al axırıl-kəlİmatİ kəfən sakİnətən” [7, 5a]. Görüldüyü kimi, müəllif şəkilçini sağırnun ك- sükunlu kəf kimi təqdim edir. Lakin nümunələrdə sağırnundan əvvəl damma işarəsindən istifadə edilir: qardaşuñ- قردتشك, atıñ - اتك, közün- كزك, başuñ- باشك və s. Çağatayca və qıpçaqca əsərlərdə isə şəkilçinin qismən istisnalar olsa da, əsasən, dodaq və damaq ahənginə uyğun şəkildə işləndiyi müşahidə edilir. Y. Kartallıoğlu XVI-XVIII əsrlər Osmanlı əlyazmalarında şəkilçinin imlasının ك, كك, كك, كك, كك formalarda olduğunu yazır [8, s.451]. Abuşka lüğətində isə şəkilçi كك formasında qeyd edilmişdir: Ağzıng bile tenglik talaşur püstə - اغزینگ بيله تینگ لیک تالاشور بیستا .

Nəticə / Conclusion

Ümumiyyətlə, XIII-XVI əsrlərdə yazılmış dilçilik əsərlərində mənsubiyyət kateqoriyası haqqında geniş nəzəri məlumatlar demək olar ki, yoxdur. Hətta bəzi məqamlarda mənsubiyyət şəkilçisi yiyəlik hal və xəbərlilik şəkilçiləri ilə qarışdırılmışdır. Məsələn, “Müəssirətül-ülüm” əsərində “ismi-mənsub” adı altında verilən mənsubiyyət kateqoriyası daxilində şəxs kateqoriyası da izah edilmişdir. Müəllif bölmənin başlanğıcında “Zeydün bağı”, “Amrun bağı” birləşmələri ilə mənsubluğu izah etsə də, daha sonra bilməgə mənsubdur, bilməgə mənsubsın, bilməgə mənsubsuz, bilməgə mənsubdurlar, bilməgə mənsubum, bilməgə mənsubuz kimi nümunələrdə mənsubluq adı altında, əslində, xəbərlilik kateqoriyası izah edilmişdir. Müəllif həm də “Basralu, Küfelü” nümunələri ilə -lu/-lü

şəkilçisinin ancaq şəhər və ya başqa bir məkan mənsubluğunun ifadəsi zamanı ismi- mənsub yaratdığını, digər hallarda isə şəkilçinin başqa xüsusiyyətlər qazandığını vurğulayır: “Amma o bir ismi- mənsub dəzi sayır əsmaadan gətürülür. Əlaməti oldur ki, kəliməni axırında bir -lu/-lü lafzı gətürülür, Basralu gibi, Küfelü gibi. Basraya, Küfeye mensub kimsedür dimek manasına. Əgər bir kimsə fülən köydenüz, fülən şəhirdenüz dise bunuñ gibiler Basralu, Kufelu dimek gibidür” [3, s.82-83].

Təhlillərdən aydın olur ki, bu dövrdə elmi üslubda yazılmış əsərlərin dilində mənsubiyyət kateqoriyası şəkilçilərinin işlənməsində müxtəlif fonetik xüsusiyyətlər özünü göstərir və bunlar regional dil fərqlilikləri xarakteri daşıyır.

Ədəbiyyat / References

1. Adamović, M. Floransalı Filippo Argenti'nin notlarına görə (1533) 16. Yüzyıl Türkçesi. çeviren. A.Merhan. Ankara: TDK yayınları, 2014.
2. Bereket, H. Tuhfei- Mübarizi.hazırlayan. B. Erdağı Doğuer. Ankara: TDK yayınları, 2013.
3. Bergamalı, K. Müeyssirətül-ulum. K.Bergamalı, hazırlayan. E.Karabacak. Ankara: TDK yayınları, 2009.
4. Cəlilov, F. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, 1988.
5. Gökçe, A. Eski Anadolu Türkçesinden Osmanlı Türkçesine dudak uyumu ve ünsüz uyumu// Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 4/3 Spring 2009 s.991-1012.s.999// - URL:http://turkoloji.cu.edu.tr/ESKI%20TURK%20DILI/aziz_gokce_eski_anadolu_turkcesi_osmanli_turkcesi_dudak_uyumu.pdf
6. Güner, G. Kıpçak Türkçesi grameri. İstanbul: Kesit yayınları, 2013.
7. İshak bin Murad. Ed-dürretul- mudiyye fil- lugatit- türkiyye. hazırlayan. B.Atsiz Gökdağ, S.Türkmen. Ankara: Akçağ, 2004.
8. Kartallıoğlu, Y. Klassik Osmanlı Türkçesinde eklerin ses düzeni (16, 17 ve 18. Yüzyıllar). Ankara: TDK yayınları, 2011.
9. Kartallıoğlu, Y. Osmanlı Türkçesindeki ekler dudak uyumuna göre nasıl okunmalıdır?// İstanbul: Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, – 2008. Volume 3/6 Fall. URL: https://turkishstudies.net/turkishstudies?mod=tammetin&makaleadi=&makaleurl=1517054195_23kartall%C4%B1o%C4%9Fluyavuz.pdf&key=13731
10. Nevayi, A. Mizanül-evzan. hazırlayan. K.Eraslan. Ankara: TDK yayınları, 2015.
11. Nevayi, A. Muhakemetul- luğateyn. hazırlayan. F.S.Barutçu Önder. Ankara: TDK yayınları, 1996.

12. Niyazi. El-luğatu-Nevaiyye vel-istişhadatu-l-cağatiyye. hazırlayan: M.Kaçalin. Ankara: TDK yayınları, 2011.
13. Pənci, F. Mənsubiyyət kateqoriyası// Bakı: Kitabı-Dədə Qorqud dastanının qrammatik tədqiqi (fonetik, morfoloji və sintaktik təhlil), 2018, s. 89-96.
14. Seydi Ali Reis. Miratul- Memalik. hazırlayan: M.Kiremit. Ankara: TDK yayınları, 1999.
15. Tanrıverdi, Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: Elm və təhsil, 2014.
16. Toparlı, R. Ed-durretul-mudiyye, fil-lugatit-turkiye. Ankara: TDK yayınları, 2003.
17. Zemahşeri, M. Mukaddimetul-edeb Hvarizm türkçesi ile tercümelî Şuşter nüshası. yayımlayan. N. Yuce. Ankara: TDK yayınları, 2014.

Притяжательная категория в средневековых тюркских научных трудах

Шабнам Гасанлы-Гарибова

Доктор филологических наук

Институт языкознания имени Насими НАНА. Азербайджан.

E-mail: shabnam.hasanli@yahoo.com

Резюме. Грамматический строй языка формируется на основе определенных категорий. Эти категории связаны с обобщением и сбором характеристик человека по данному вопросу. Притяжательная категория выражает положение и принадлежность лица по отношению к сущностям и предметам в данном вопросе. Хотя выразительные возможности притяжательной категории в тюркских научных трудах XIII-XVI вв. в целом одинаковы, в рукописях разных регионов очевидны графические различия. Как видно из примеров, нет определенного порядка увеличения цифр в соответствии с гармонией губ и неба в какой точке. В лингвистических трудах, написанных в XIII-XVI веках, практически отсутствуют обширные теоретические сведения о притяжательной категории. Даже в некоторых случаях притяжательный суффикс смешивается с притяжательным падежом и предикативными суффиксами. В статье рассматриваются все эти спорные вопросы и обосновываются теоретические факты примерами из произведений, написанных на османское-турецком, мамлюкско-кипчакском и чагатайском языках.

Ключевые слова: категория принадлежности, тюркские языки, категория, научный стиль, средневековый период